

Resenziya

“Xilaskarlar”

Əlizadə Əsgərli

Filologiya elmləri doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: alizade.asgerli@gmail.com

Əməkdar elm xadimi, filologiya elmləri doktoru, professor Qəzənfər Paşayevin AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu Elmi Şurasının 8 aprel 2021-ci il tarixli (protokol №3) qərarı ilə “Xilaskarlar” kitabı çapdan çıxıb (*Bakı, “Təhsil”, 2021, 136 s.*). Nəşrin ön söz müəllifi akademik İsa Həbibbəyli, redaktoru akademik Nizami Cəfərov, rəyçisi akademik Teymur Bünyadovdur. “Xilaskarlar” müəllifin “xalqın müqəddəratında müstəsna rol oynayan xilaskarlarımız Heydər Əliyev və İlham Əliyev erasına dair könül çırpıntılarıdır”.

Q.Paşayevin “Xilaskarlar” kitabı ön söz, giriş, “Xalqımızın fəxri”, “Ulu öndər Heydər Əliyev” və “Prezident İlham Əliyev” bölmələrinə ibarətdir.

“Xilaskardan xilaskara” adlı ön sözün müəllifi akademik İsa Həbibbəyli bildirib ki, Qəzənfər Paşayevin fəaliyyətində azərbaycançılıq həmişə xüsusi yer tutub. O, indiyədək azərbaycançılıq ideyalarını, əsasən, elm və ədəbiyyatda izləyib, bu kitabında isə ilk dəfə azərbaycançılığı ictimai-siyasi müstəvidə təbliğ edib. “Qəzənfər Paşayevin tədqimatında İlham Əliyev erası Heydər Əliyev epoxasını tamamlayan və daha da inkişaf etdirib yeni tarixi mərhələ səviyyəsinə çatdırmış xüsusi dövr kimi səciyyələndirilib”. Alim tezisləşdirib ki, “Xilaskarlar” kitabı Azərbaycan Respublikasının tarixi müqəddəratını həll etmiş Böyük xilaskarlar haqqında əhəmiyyətli tədqiqat əsəridir, xalqımızın və müstəqil dövlətçiliyimizin müqəddəratında həlledici rol oynamış xilaskar dövlət rəhbərlərinin xilaskarlıq missiyasına həsr edilmiş elmi dəyərləndirmədir. Xilaskarlar və xilaskarlıq haqqında vətəndaş ziyalı mövqeyinin ifadəsidir. Xilaskarlıq epoxasının liderləri və mərhələlərinə dair

ağsaqqal sözüdür, xilaskarlara dərin sədaqət, xilaskarlığa yüksək ehtiram nümunəsidir”.

Müəllif girişdə məlumat verib ki, kitab müəllifin tarixən çap edilmiş məqalələrinin məcmusudur. Ümumimillilərin keçib getdiyi tarixi-siyasi yolun əks-sədasıdır, salnaməsidir. Bu baxımdan Ulu Öndərin ABŞ-ın keçmiş prezidenti oğul Corc Buş, Böyük Britaniyanın keçmiş prezidenti Toni Bleyer, Qazaxıstan Respublikasının keçmiş prezidenti N.Nazarbayev, Rusiya Federasiyasının prezidenti V.Putin, Fransa Respublikasının keçmiş prezidenti Jak Şirak, İrannın keçmiş prezidenti M.Xatəmi, keçmiş Roma papası II İohann Pavellə keçirdiyi görüşlərin tarixi yaddaşı kimi çəkdiyi fotoların kitabda özünə yer alması və tarixçəsinin verilməsi təbii ki əhəmiyyətlidir.

Qəzənfər müəllim kitabını xatirə-memuar, elmi-publisistik və informativ mənbələr, tənqid və ədəbiyyatşünaslıq, kütləvi informasiya vasitələri, habelə, şahidi, iştirakçısı olduğu faktlar, tarixi və çağdaş siyasi-ideoloji fəaliyyətin zəmini əsasında hazırlayıb. Faktlar, mənbələr (xatirə elementləri, informasiya sıxlığı, sitatlar, izahlar, şərhlər, tarixi reallıqlara münasibət və müdaxilə, qiymətləndirmə və ümumiləşdirmə, habelə, fotolar) zəngin olsa da, kitab tərtibat baxımından sadə və yığcamdır.

Professor Qəzənfər Paşayev elit şəxsiyyət Heydər Əliyevə həsr etdiyi “*Xoş məramla, saf niyyətlə*” adlı birinci bölmədə xatirə, fakt və informasiya fonunda şərh verib, dinamik olaraq izlədiyi reallıqları və tarixi-siyasi kəlamları təsvir təhkiyəsinə gətirib, daha çox informativ əsaslarla, duyğu, qavrayış və təsəvvürlərlə, anlayış və mühakimələrlə, fikir və düşüncələrlə mətn təhkiyəsi qurub. Bu mənada müəllif, milli mətbuatımızın mənəvi yaddaşı, habelə, 10 cild-

də seçilmiş əsərlərinin qaynaqlarından yerində istifadə edib.

Kitab müəllifi Heydər Əliyevin 30 iyun 1999-cu ildə Qaradağda, Lökbatan qəsəbəsindəki çıxışı fonunda İlham Əliyevin Qarabağ şəhid ailələri və əlilləri üçün tikdirdiyi Bəsmərtəbəli binanı, bu barədə faktları əyanlaşdırən şəkilləri yada salıb, Azərbaycan xalqının dostu, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı, görkəmli iqtisadçı N. Baybakovun dürüst ifadə etdiyi kəlamı faktlara ayət edib: *“Mən Azərbaycan və Azərbaycan xalqını Heydər Əliyev qədər sevən ikinci bir adam tanımıram”*. Doğrudan da, belə qiymətləndirmə publisistik mətnə impuls verib, müəllif təhkiyəsindən yaşıl fon kimi keçib. Ulu öndərin Beynəlxalq Atatürk Sülh mükafatına layiq görülməsi faktı da vətəndaş qürurunun bariz ifadəsi olub.

“Xilaskar” məqaləsi həm Heydər Əliyevə, həm də İlham Əliyevə münəvər edilib. Bu səbəbdən ki, əzəmətli insanların hər biri xilaskar olub, Heydər Əliyev sovet Azərbaycanına, İlham Əliyev isə müstəqillik dövrünün Azərbaycanına memarlıq edib. Tarixi şəxsiyyətlərin fenomenliyi kitab-mətn təhkiyəsində əsas fon-ideya-intonasiya kimi götürülüb, belə nadir nümunə təbii ki, müəllif arzusunun da ülvyyətinə doğurub. Müəllifin: *“Mən bir ziyalı kimi arzu edirdim ki, Dağüstü parkın ən yüksək yerində onun əzəmətli heykəli ucaldılsın”* istəyindəki könül rıqqəti ümumxalq arzusunun ifadəsini təcəssüm etdirib.

Kitabın uğurlu yazılanından biri də *“Nostradamusun görücüliyi”* barədə müəllif yozumudur. Nostradamusla bağlı araşdırmaların müəllifi olan Qəzənfər Paşayev izahlara, şərhlərə və dəlillərə vararaq qeyd edib ki, *“tədqiqatçılar Nostradamusun bir katrenini açmaqda çətinliklə üzləşiblər. Doğru qənaətə gəliblər ki, böyük görücünün söhbət açdığı hadisələr hələ gələcəkdə baş verəcəkdir. Bizə qalırsa, bu katren Roma papası II İohann Pavelin Azərbaycana səfəri (22-23-05.2002), Prezident Heydər Əliyev və oğlu İlham Əliyevlə bağlıdır”*...

“Tarix qurub-yaradanları yaşadır” məqaləsi ilə faktlar zənginləşib, təhkiyə-informasiya dinamikası güclənib, informativ mətnə müxtəlifliyin birliyi daxil olub, yəni informasiya, fakt və ədəbi material birliyi məqalənin təsvir-infor-

masiya təhkiyəsini təmin edib. Müəllif monotonluqdan qaçıb, xatirat, tarixi reallıqlar, ədəbiyyat və mədəniyyətin ideologiyaya dəstəyi, habelə, dahi rəhbərin elm və incəsənət adamlarına qayğısı lüvan hiss-həyəcanla, fikir və düşüncələrlə oxucu diqqətinə çatdırılıb, əsasən sosial-mədəni yanaşma müəllif mövqeyi üçün əsas olub.

Professor Q.Paşayev dürüst qeyd edib ki, fenomen şəxsiyyətin şərafinə heykəllərin ucaldılması, parkların salınması gördüyü əzəmətli işlərin müqabilində azdır. Gündəmdə Ümummillilərin liderin əzəmətinə, möhtəşəmliyini çəşidli əsərlərlə xalqın şüurunda yaşatmaq, əbədiləşdirmək vəzifəsi durur. *“Bu, hər bir ziyalının, yarıdıcı adamın vicdan borcudur”*, – deyər müəllif yazıb. – Axı tarix, qurub-yaradanları yaşadır. Bu baxımdan Q.Paşayev akademik Bəkir Nəbiyevin *“Heydər Əliyev haqqında etüdlər”* adlı xatirə kitabını yüksək qiymətləndirib, kitab fonunda tarixi reallıqları ardıcılıqla sıralayıb: akademik Ramiz Mehdiyev, Xalq yazıçısı Anar, Bəxtiyar Vahabzadə, Fikrət Qoca və Nizami Cəfərovun araşdırmalarını, habelə, Ziya Bünyadov, Şeyxülislam Allahşükür Paşazadənin fikirlərini xüsusi qeyd edib. Qəzənfər müəllim *“etüdlər”* fonunda ədəbi-mədəni şəxsiyyətlərə: Süleyman Rüstəm, Süleyman Rəhimov, Rəsul Rza və Mirzə İbrahimova, daha sonra Qara Qarayev, Fikrət Əmirov, Niyazi və Rəşid Behbudova Heydər Əliyevin Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adları verdiyini, onlara olan hörmət və diqqəti yada salıb. Şərhcə yubiley və tədbirləri: Nizami, Nəsimi, Füzuli, M.F.Axundov, S.Vurğun, Şəhriyar və Aşıq Ələsgər kimi görkəmli şəxsiyyətlərin ildönümlərinin keçirilməsi, 1970-ci illərdən üzü bəri Nizami və Nəsimi irsinin öyrənilməsi, nəşri və təbliği, Nəsiminin 3, Füzulinin 6 cildlik akademik nəşrləri, S.Vurğun, H.Cavid və C.Məmmədquluzadənin ev-muzeylərinin yaradılması, Nəsimi, M.Füzuli, N.Nərimanov, H.Cavid, C.Cabbarlının əzəmətli heykəllərinin ucaldılması, *“Kitabi-Dədə Qorqud-1300”*, *“Füzuli-500”* yubiley tədbirləri, Azərbaycan Aşıqlar Birliyi, Aşıq Pəri Məclisi, Muğam teatrı, *“Bulaq”*, *“Ozan”* teleradio verilişləri, folklorumuzun toplanması, nəşri və tədqiqi faktlarına aynatutub. Q.Paşayev ədəbiyyat və mədəniyyət hadisələrini önə çəkib, bunları göstərib: Hüseyn

Cavidin nəşinin Sibirədən Naxçıvana gətirilməsi, 10 cildlik ASE-nin çap edilməsi, Azərbaycan yazıçılarının VI qurultayının (1981) gündəliyinə Güney Azərbaycanda ədəbi proses barədə məruzənin daxil edilməsi, institutda Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsi, AYB-də katibliyin, AMEA-nın Folklor İnstitutunun yaradılması, çətin vaxtlarda *“Azərbaycan”*, *“Ulduz”*, *“Qobustan”*, *“Literaturniy Azerbaydjan”* jurnalları və *“Ədəbiyyat qəzetinə dövlət qayğısı”*, *“Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının nəşri haqqında”* və *“Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında”* tarixi sənədləri xatırladıb, dahi rəhbərin öz sözü ilə xatırladıb ki, *“tarix və bəşəriyyət həmişə qurulanları, yaradanları qiymətləndirib”*.

“Heydər Əliyev və ədəbiyyatşünaslıq elmimizin təntənəsi” məqaləsi *“Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı”* (*“Şərq-Qərb”*, 2009, 248 s.) kitabı haqqındadır. Müəllif bu dəfə *“etüdlər”dən institut genişliyinə doğru panoram* açıb, həm kitabın 1998-ci il, həm də 2009-cu il nəşrlərindən istifadə edib. Müasir Azərbaycan dövlətinin banisi, xalqımızın Ümimilliləri Heydər Əliyevin çağdaş ədəbiyyatımız, folklorumuz və klassik ədəbi irsimizlə bağlı fikir və mülahizələri, ədəbiyyatımızın inkişafı, yazıçı və şairlərimizin təbliği ilə əlaqəli misilsiz xidmətləri zəngin faktlar əsasında göstərilib.

Cəmiyyətşünas-alim məmnunluqla, ictimaiyyətə ifadə edib ki, Heydər Əliyevin ictimai-siyasi fəaliyyəti, tarixi xidmətlərinin zirvəsi *Azərbaycanlıq ideologiyasını* formalaşdırmasıdır. Müəllif: *“Müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas ideyası azərbaycançılıqdır. Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz azərbaycançılıq – Azərbaycan dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərləri, adət-ənənələri yaşatmalıyıq”*, – deyən Ulu öndərin öyüd və nəsihətlərinə, tarixi vəsiyyətlərinə işiq tutub – yeni ideologiyamızın təməli prinsiplərinə – ana dili, dövlət dili, bədi ədəbiyyat, elm, tarix və ənənələrimizə – irs və varisiyə xüsusi diqqət yetirib. Bu baxımdan kitabın Dövlət Mükafatı alması təbiidir, Heydər Əliyevin ailələrimizə və elmi təşkilata verdiyi qiymətin nümunəsidir.

Folklorşünas-alimin *“Heydər Əliyev və milli-mənəvi dəyərlərimiz”* məqaləsi əslində *“Heydər Əliyev və ədəbiyyatşünaslıq elminin tən-*

tənəsi” yazısının davamıdır. Bu məqalədə Həmid Araslı, Məmmədhusəyn Təhməsin, Əbdülzəl Dəmirçizadənin xidmətləri, 2 cildlik *“Kitabi-Dədə Qorqud ensiklopediyası”*nın hazırlanması və yubileyin keçirilməsi, 1979-cu ildə *İçərişəhərin Qoşa Qala qapısı* meydanında Novruz bayramının təşkilı, klassik musiqi, aşıq musiqisi axşamları, Aşıq Ələsgərin 150 illiyinin Moskvanın *“Qurultaylar sarayında”* keçirilməsi, *“Ozan”*, *“Bulaq”* verilişlərinin verilməsi və *“Ozan”* verilişinin Dövlət mükafatına təqdim edilməsi, Folklor Elm Mərkəzinin Folklor İnstitutuna çevrilməsi, institutda Dədə Qorqud şöbəsi və eyniadlı jurnalın yaradılması, habelə, Aşıq yaradıcılığı, Mərasim folkloru, Türk xalqları folkloru, Folklor və yazılı ədəbiyyat, Cənubi Azərbaycan folkloru şöbələrinin yaradılması minnətdarlıqla oxucu diqqətinə çatdırılıb. Qəzənfər müəllimin şəxsi qürurunun mənbəyi bütün hallarda dahi rəhbərə olan ümumxalq ehtiramının fonunda canlandırılıb.

Professor Qəzənfər Paşayev kitabının ikinci bölümünü *“Ən qayğıkeş Prezident”* adlandırdı. Bu bölmədə müəllif Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin – İlham Heydər oğlunun 1990-cı illərdən bu günümüzcən əldə etdiyi ictimai-siyasi uğurlarının əhatə olunmamış xronikasına nəzər yetirib: Qaradağdan millət vəkili seçilməsi, Qarabağ şəhid ailələri üçün mənzil tikililəri, Sloveniyada Mehdi Hüseynin xatirəsinə *“Qəhrəmanlar unudulmur”* kompleksini ucaldırması, ...*“Vətən müharibəsində qələbə sevincini xalqımıza çatdıranda da, Ulu öndərin vəsiyyətinin yerinə yetirildiyini dilə gətirəndə də, 30 ildən artıq blokada şəraitində olan Naxçıvandan Ermənistan ərazisinə avtomobil və dəmir yolu çəkiləcəyini bəyan edəndə də, Məkkədən gətirdiyi Qurani-Kərimi Ağdam cümə məscidinə bağışlayanda da, Türkiyə prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanla paytaxtımızda Zəfər Paradı keçirəndə də, Birinci vitseprezident Mehriban xanım Əliyevə ilə Şuşaya gedəndə də, fəxrli Cıdır düzündə *“Əziz Şuşa, sən azadsan!”* Və *“Qarabağ Azərbaycandır”* – deyəndə də Qəzənfər müəllim də hamımız kimi fəxarət hissi keçirib. Müəllif yazır: *“Nə gizlədim, dəfələrlə sevinc göz yaşlarımı saxlaya bilməmişəm. Bu ahıl çağımızda Qarabağı azad gördüyümə görə Yaradana və istəklili Ali Baş Ko-**

mandanımıza dualar oxuyuram. Ədəbiyyat adamı olsam da, prezidentdə olan vətənsəverliyi sözlə ifadə etməkdə çətinlik çəkirəm”.

Alim “*Nostradamusun görüclüyü*” barədə müəllif yozumunda Prezident İlham Əliyev barəsində də fikir deyib, hesab edib ki, bu katrendə (*görmələrdə – Ə.Ə.*) söhbət Azərbaycanın sabiq prezidenti Heydər Əliyev və hazırkı prezident İlham Əliyevdən gedir. Katrenin bütün sətirələrində bəyan olunanlar İlham Əliyevin həyatı və fəaliyyəti ilə birmənalı şəkildə səsleşir. İlham Əliyev həqiqətən zamanəsinin sələflərindən fərqlənir. O, atasının əsasını qoyduğu tarixi işləri ağıl və təmkinlə həyata keçirir. Möhtəşəm Bakı-Tbilisi-Cyhan neft kəməri (artıq Qazaxıstan da bu kəməre qoşulmaqdadır), reallaşmaqda olan qaz kəməri (Türkmənistan da bu müqaviləyə qoşulmaqdadır), Azərbaycanı və Orta Asiya dövlətlərini Avropa ilə birləşdirəcək dəmir yolu xətti... Və sair.

“*Xilaskar*” məqaləsi həm də İlham Əliyev haqqındadır. Ön sözün müəllifi akademik İsa Həbibbəyli də bunu əsas götürərək məqaləsini “Xilaskardan xilaskara” adlandırıb...Professor Q.Paşayev şəxsi hissləri fonunda təbii ki ümumxalq fərhəhi və onun bədii təəcəssümünü ifadə edib: “Vətən müharibəsində xalqımıza bəşucalığı gətirən qələbəmizin memarı, Ali Baş Komandanımız İlham Əliyevə həsr olunan say-sız-hesabsız şeirləri, poemaları, publisistik və elmi-publisistik yazıları, kitabları oxuduqca, bəstəkarlarımızın mahnılarını dinlədikcə qürur hissi keçirirəm. Bu, prezidentimizin titanik zəhmətinə verilən qiymətdir”.

Bu məqalədə professor Q.Paşayev Milli Məclisin deputatı, “Azərbaycan” qəzetinin baş redaktoru, əməkdar jurnalist Bəxtiyar Sadiqovun “*Xilaskar İlham Əliyev*” kitabından bəhs edib və geniş şərhlər verib.

“*Əyalət şəhəri əfsanələr paytaxtına çevrilib*” məqaləsi alimin çapda olan “*Qəbələ keçmişdə və günümüzdə*” kitabından götürülüb və Qəbələdə həyata keçirilən möhtəşəm işlərdən, layihələrdən, Qəbələnin Beynəlxalq əhəmiyyətli tədbirləri həyata keçirən Mərkəz olmasından bəhs edir. Müəllif bu fonda görülmüş xeyli işləri xronoloji olaraq sadalayıb: Beynəlxalq Musiqi Festivalı, Heydər Əliyev Fondu tərəfindən həyata keçirilən 28 məktəb tikilisi, Azərbaycan

mətbuat Fondu və SEBA Assosiasiyasının həyata keçirdiyi Beynəlxalq İncəsənət sərğiləri və s. Və i.a...

“*Qoşa qala qapısından başlanan məhəbbət*” məqaləsini Qəzənfər müəllim İçərişəhərin Qoşa Qala Qapısı meydanında keçirilən Novruz bayramına həsr edib. İki nadir şəxsiyyət, iki tarixi xilaskar bu zaman “Naxçıvani” havasını, Mikayıl Azaflının emosional sözlərini dinləyib (“Ağarmayın, ay saçlarını, amandır”). Kövrək lirik söz, ecazkar musiqi və məlahətli səs təbii ki iki əzəmətli şəxsiyyətin ruhunu daha artıq qanadlandırır...

“*Qisas qiyamətə qalmadı*” məqaləsi çağımızın könlü rıqqətinin əks-sədasıdır. Qəzənfər Paşayev də bir duyğusal insan kimi 44 günlük qələbəmizin şərəfini, özünün qürur və sevinc hissini vəsf edərək yazıb: “Əbədi qonşu olmağa məhkum olduğumuz qarı düşməndən nəinki Xocalının, xalqımıza qarşı törətdikləri bütün cinayətlərin qisasını aldığımız. Bütün xalqımız sevinc içərisindədir. Qisas qiyamətə qalmadı!”

Görkəmli filoloqun “*Şəhərin ən yüksək, baxımlı yerində heykəli ucaldımsın*” məqaləsində bütün erməni istəkləri solur. Balayanların, İgidyanların, Kaputikyanların, Şahnazaryanların, Ağambekyanların arzuları gözündə qalır. Əziz Şuşaya üçrəngli bayraq sancılır! Yuxarı Gövhər Ağə məscidində azan çəkilir! Zəngəzur dəmir və şosse yolları salınır. Tariximizin zəfər səhifələri başlayır. Şah İsmayıl Xətai, Nadir şah Əfşarın hakimiyyətindən bəri doğma torpaqlarımızın hissə-hissə itirilməsinə son qoyulur. Musiqi ocağımız Qarabağ işğaldan azad edilir. Xalq və Dövlət birliyi milli birliyimizin ifadəsinə çevrilir. Azərbaycan–Türkiyə qardaşlığı ən yaxın məqsəd, klassik Turan isə uzaq ideal olur. “Azərbaycan çiçəkləyir!” “Gəlir Böyük Azərbaycan” nidaları yazının bütün mətnini bürüyür. Cənab Prezidentin Cıdır düzündə dəmir yumruğu, inamlı, qürurlu baxışı, Novruz şərəfinə qaladığı, yandırdığı gur tonqal, müqəddəs torpaq, əzəmətli dağlar təəcəssüm olunur...

Ədəbiyyatşünas ziyalının bir ülvə arzusu isə məqalənin başlıca leytmotivinə çevrilir. “Prezident ümumxalq məhəbbəti qazanıb. Bu, hər dövlət başçısına qismət olmur. Arzu edirəm, Bakının ən yüksək, baxımlı yerində Ali Baş

Komandanımızın heykəli ucaldınsın. O buna layıqdır. O, Qələbəmizin memarıdır”.

Filologiyamızın nüfuzlu alimi Qəzənfər Paşayevin bu kitabı informasiya-təbliğət vasitəsi olub, elmi publisistika və tədris-metodik vəsait kimi əhatəlidir. Mətnin informasiya yükü elmi qaynaqdan çox, KİV-ə əsaslanıb. Kitab müəllifi 10 cildlik seçilmiş əsərlərinin vacib məqamla-

rından faydalanıb. Dünya sivilizasiyasında iki elit siyasi şəxsiyyəti Azərbaycan dövləti və mədəniyyətinin xilaskarları kimi təqdim edib. Biz kitab müəllifi, Əməkdar elm xadimi, filologiya elmləri doktoru, professor Qəzənfər Paşayevi səmimi qəlbədən təbrik edir, ona möhkəm can sağlığı, yeni uğurlar arzulayırıq.